

Dragan Damjanović

Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*
28. 9. 2007.

Projekti za izgradnju đakovačke katedrale s kraja 18. i iz prve polovine 19. stoljeća

Ključne riječi: Đakovačka katedrala, Bartol Felbinger, barokni klasicizam, klasicizam, 19. stoljeće
Key words: Đakovo Cathedral, Bartol Felbinger, Baroque classicism, Classicism, 19th ct.

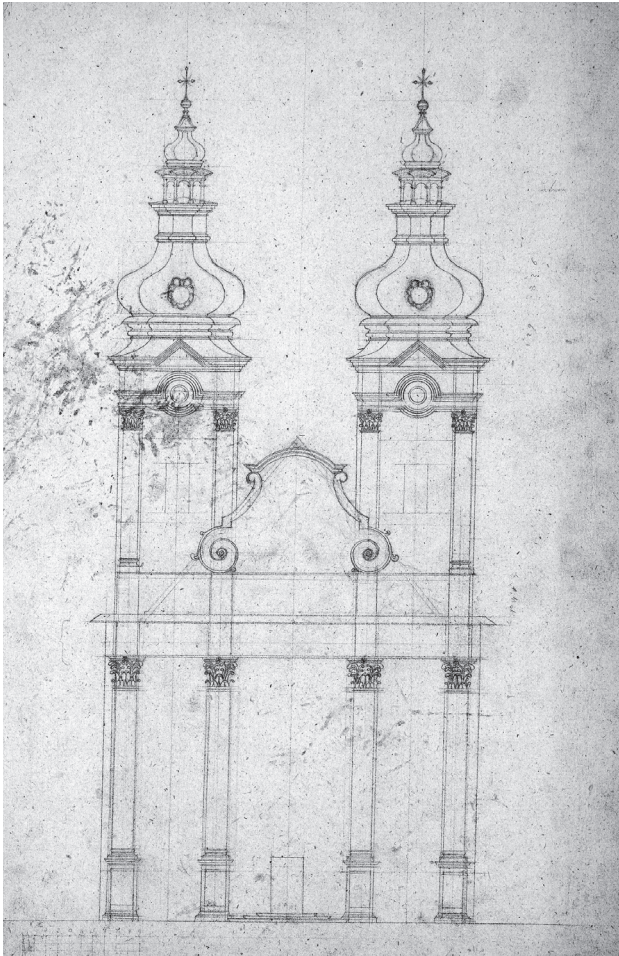
Autor govori o nastanku i stilskim karakteristikama nerealiziranih projekata za đakovačku katedralu iz prve polovine 19. stoljeća. Kroz ove se projekte zrcale odlike baroknog klasicizma, stila koji je dominirao sakralnom arhitekturom srednje Europe u tom vremenu.

Strossmayerova katedrala jedna je od najvećih, najznačajnijih i najpoznatijih građevina historicizma u Hrvatskoj. Sagrađena je kako bi zamijenila dotadašnju prilično malu stolnu crkvu nastalu baroknim adaptacijama ostataka srednjovjekovne katedrale početkom 18. stoljeća. Manje je poznato, međutim, da je prije Rösnerovih i Schmidtovih nacрта po kojima je sagrađena današnja đakovačka katedrala izrađen, u periodu od kraja 18. do sredine 19. stoljeća, niz stilski zanimljivih projekata za ovu građevinu. Iako niti jedan od njih nije bio realiziran, oni nam daju zanimljiv uvid u povijest srednjoeuropske sakralne arhitekture toga doba.

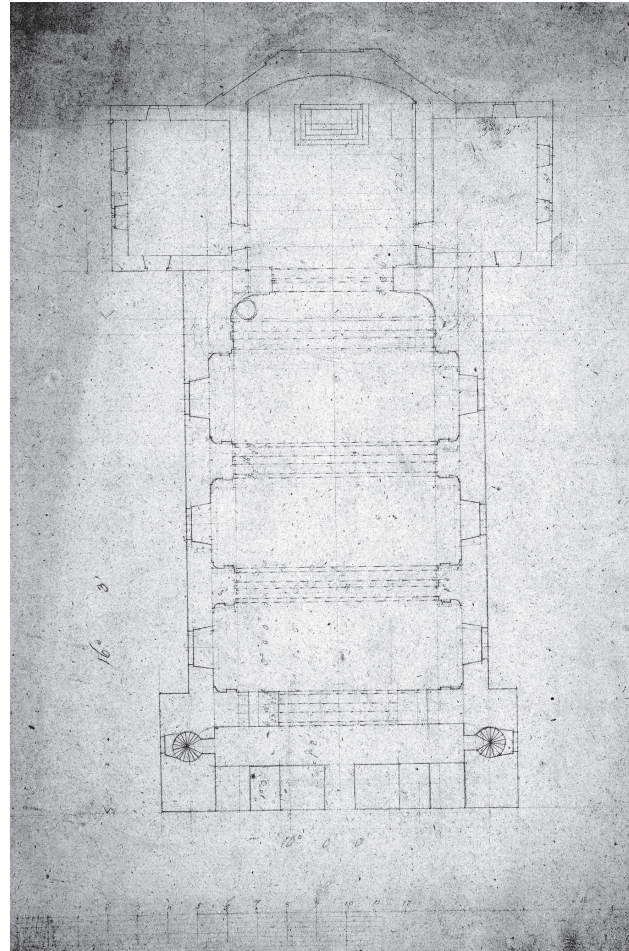
Biskupi Franjo Matija Krtica (1773–1805) i Antun Mandić (1805–1815) i izrada prvih projekata za gradnju nove đakovačke katedrale

Povijest Đakovačke biskupije¹ u prvoj polovini 19. stoljeća obilježena je stalnim, no bezuspješnim pokušajima zamjenjivanja stare barokno-srednjovjekovne katedrale

novom velikom crkvom. Problemi oko njezina podizanja usko su povezani s općenitim problemima s kojima su se suočavale brojne katoličke dijeceze u Ugarskoj, te na ostalim prostorima Srednje Europe oslobođenim od Turaka. Katolička je crkva, naime, nakon obnove hijerarhije na ovim prostorima, sjedišta svojih crkvenih pokrajina vratila u mjesta u kojima su se ona nalazila u srednjem vijeku. U tom trenutku, početkom 18. stoljeća, zbog opće depopulacije oslobođenih prostora razlika između tih biskupskih središta i novih gradova koji su nastajali i rasli, što na razvalinama starih središta, što na potpuno novim lokacijama, nije se osjećala. Nove geopolitičke prilike, potpuno novi prometni i gospodarski pravci, s vremenom su, međutim, rezultirali snažnim razvojem niza mjesta na području Južne Ugarske, Slavonije i Srijema (npr. Osijek, Vukovara, Zemuna, Mitrovice, Novog Sada, Subotice ili Baje) koji su svojom gospodarskom snagom, demografski, te infrastrukturno ubrzo kudikamo više nadjačali stara/nova sjedišta svojih (nad)biskupija (Đakovo, Kalocsu, Csanad i druga slična). Snaga novih gradova nije sama po sebi,

Projekt za glavno pročelje đakovačke katedrale, oko 1800. g., HDA, Fond br. 904, Zbirka planova, Inv. br. 40, Đakovo / Project for the main facade of Đakovo Cathedral, ca.1800, HDA, Fond br. 904., Zbirka planova, Inv. br. 40., Đakovo

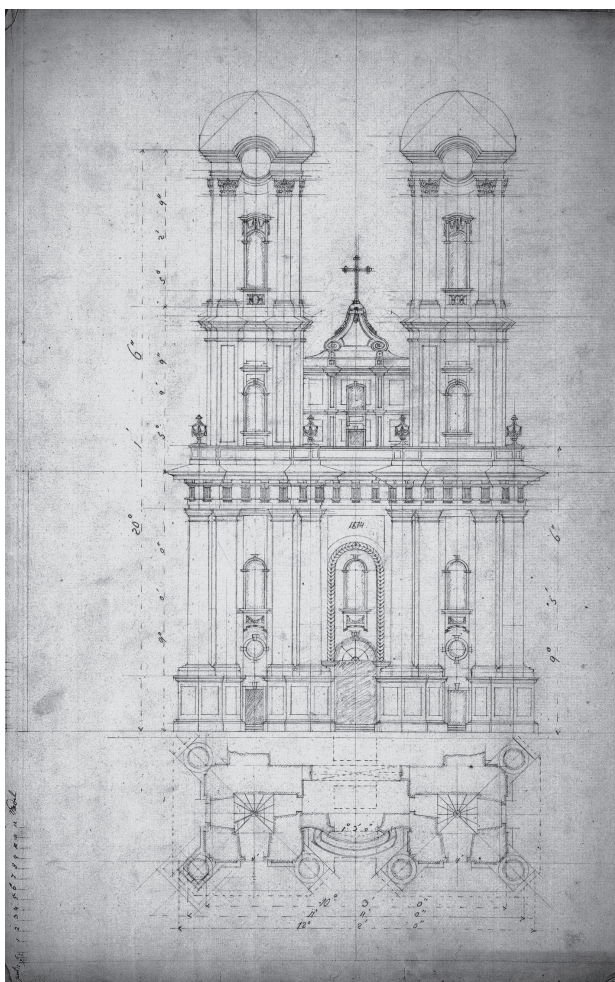
Tlocrt đakovačke katedrale prema projektu nastalom oko 1800. g., HDA, Fond br. 904, Zbirka planova, Inv. br. 40, Đakovo / Ground plan of Đakovo Cathedral after the project pf ca.1800, HDA, Fond br. 904., Zbirka planova, Inv. br. 40., Đakovo

naravno, zadavala problem, koliko činjenica da su biskupska središta u usporedbi s njima s vremenom izgledala sve zaostaliya i siromašnija, što se jasno očitovalo i na katedralnim crkvama koje su se u njima nalazile.

Nova geopolitička situacija odrazila se prilično i na Đakovačku biskupiju. Kako je materijalna snaga slavonskih gradova jačala, rušile su se njihove stare župne crkve, ponegdje srednjovjekovne, ponegdje adaptirane džamije, i zamjenjivale novim, reprezentativnim, baroknim te barokno-klasicističkim građevinama. U Osijeku su sredinom i u drugoj polovini 18. stoljeća podignute tako dvije raskošne župne crkve, u Donjem i Gornjem gradu. Velike su župne crkve dobila i krajiška mjesta, na primjer Zemun i Vinkovci, a i redovi su podizali za te prostore relativno reprezentativne građevine (isusovci u Osijeku, franjevci u istom gradu, te u

Vukovaru i Iloku)² koje su svojom veličinom, unutrašnjom opremom i kvalitetom arhitekture znatno nadmašivale katedralnu crkvu Đakovačke biskupije. Dakako da je takva situacija vrlo rano, već u posljednjim godinama 18. stoljeća (ako ne i prije) stvorila težnju kod biskupa ove dijeceze za podizanjem nove katedrale u Đakovu, tim prije što je nekoliko desetljeća ranije na jednoj od strana srednjovjekovne utvrde niknuo prilično raskošan kasnobarokni jednokatni dvor, koji je posve skrio pogled na tadašnju prvostolnicu. Skromna katedrala izgledala je nesumnjivo prejednostavno i nedostojanstveno pokraj jednog od najreprezentativnijih primjera stambene arhitekture 18. stoljeća u nas.

Koliko se za sada može ustanoviti, tijekom prve polovine 19. stoljeća izrađeno je najmanje šest projekta za podizanje nove đakovačke katedrale: jedan za biskupa Krtice, dva

Projekt za glavno pročelje đakovačke katedrale, 1814, HDA, Fond br. 904, Zbirka planova, Inv. br. 40, Đakovo / Project for the main facade of Đakovo Cathedral, 1814., HDA, Fond br. 904., Zbirka planova, Inv. br. 40., Đakovo

za biskupa Mandića: 1806. i 1814, te tri za Raffaya: 1818, 1819. i 1821. godine. Do sada su pronađena četiri projekta, dva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (vjerojatno jedan Krtičin i jedan Mandićev) i dva, Felbingerova (iz Raffayeva vremena) u Dijecezanskom arhivu u Đakovu,³ no izvori svjedoče kako su nesumnjivo postojala još najmanje dva,⁴ iako se ne može isključiti ni mogućnost da ih je bilo i znatno više.

Većina dosadašnjih autora ističe kako je biskup Mandić prvi učinio konkretne korake oko podizanja nove đakovačke katedrale,⁵ no prilično je sigurno kako je ipak njegov prethodnik Matija Franjo Krtica naručio prve projekte za novu građevinu⁶ ponukan stanjem stare prvostolnice čiji su zidovi bili tako trošni da ih je morao poduprijeti posebnim stupcima na sjevernoj strani.⁷ S obzirom na stilske

karakteristike jednog od projekata za đakovačku katedralu sačuvanog u tri lista u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, a koje upućuju na njihov nastanak negdje potkraj 18. stoljeća, pretpostaviti je kako je riječ o upravo onim projektima koje je naručio biskup Krtica.⁸ Nacrta su nažalost sačuvani u dosta lošem i necjelovitom stanju – od nekada nesumnjivo kompletne projektne dokumentacije sačuvani su do danas samo listovi koji prikazuju glavno pročelje, tlocrt, te fragmente uzdužnog i poprečnog presjeka. U istom se dosjeu Hrvatskog državnog arhiva s tim listovima nalazi i drugi projekt, samo s prikazom pročelja, datiran u 1814. godinu, dakle iz Mandićeva vremena.⁹ Projektima su pridružene i dvije stranice tehničkog opisa. Iako se s potpunom sigurnošću ne može reći, budući da ni projekti ni tehnički opis nisu potpisani, na koji se od nacrtu ovaj opis odnosi, iz sadržaja se ipak daje pretpostaviti da je riječ o starijem projektu. Opis naime spominje potrebu proširenja glavnog portala,¹⁰ koji je na ovom projektu doista malen (dok je na drugom prilično velik), te dodavanje pobočnih ulaza u crkvu, koje drugi projekt ima. Opisivač projekta uspoređuje širinu đakovačke katedrale, te postavu ulaznih vrata koja vode u sakristiju sa situacijom na vinkovačkoj župnoj crkvi, što znači da mu je ova građevina dobro poznata. Ova okolnost govori kako je autor prvog projekta za đakovačku katedralu možda čak isti inženjer koji je radio projekte za vinkovačku crkvu ili mu je plan za ovu građevinu bio dostupan u registraturi, što bi onda upućivalo na činjenicu da je bio zaposlen u građevnim uredima Brodske regimente Vojne krajine. Bez obzira na to koja je od ovih pretpostavki točna, vrlo je vjerojatno kako je prvi projekt za novu đakovačku stolnu crkvu nastao nedugo poslije nastanka projekta za vinkovačku župnu crkvu, koja je podignuta sedamdesetih godina 18. stoljeća.¹¹

Već je ovaj, najstariji sačuvani, projekt predviđao gradnju nove katedrale na lokaciji na kojoj je izgrađena današnja, budući da se u opisu spominje osmerokutni toranj koji mora biti porušen jer se nalazi na mjestu gdje će stajati dio nove crkve.¹² Prema opisu projekta također je jasno kako je bila predviđena gradnja kriptе. Ova će dva elementa, lokacija buduće katedrale, te grobnica ispod crkve, zajedno s dva tornja na pročelju, ostati konstantom u svim do sada pronađenim projektima za đakovačku katedralu, osim drugog Felbingerovog iz 1819, uključujući tu i izvedbeni Rösnerov iz 1865/66. godine.

Crtež glavnog pročelja na projektu iz Krtičina vremena očito nije do kraja dovršen (što se najjasnije vidi na tornjevima gdje nisu ucrtani prozori, te na donjim dijelovima pročelja na kojem nije, osim pilastara, uopće naznačena artikulacija), tako da se samo dijelom može vidjeti kako

Bartol Felbinger, Projekt za glavno pročelje đakovačke katedrale, 1817. g., DAĐ / Bartol Felbinger, Project for the main facade of Đakovo Cathedral, 1817, DAĐ

je arhitekt koncipirao oblikovno rješenje buduće katedrale. Bogato raščlanjene kape tornja s lanternama, raskošni zabat s volutama na uglovima, vijenci na vrhu zvonika i korintski kapiteli pilastara na zvoniku i zidu jasno govore kako je i ostatak pročelja sigurno trebao biti iznimno bogato raščlanjen.¹³ Budući da se crkva na lijevoj strani trebala naslanjati na biskupsku rezidenciju, opisivač projekta tražio je, očito radi osiguravanja stilske usklađenosti dviju struktura, da se po njoj oblikuju kapiteli.¹⁴ Prostorno ustrojstvo crkve koncipirano je prema ustaljenom obrascu koji je u tom tre-

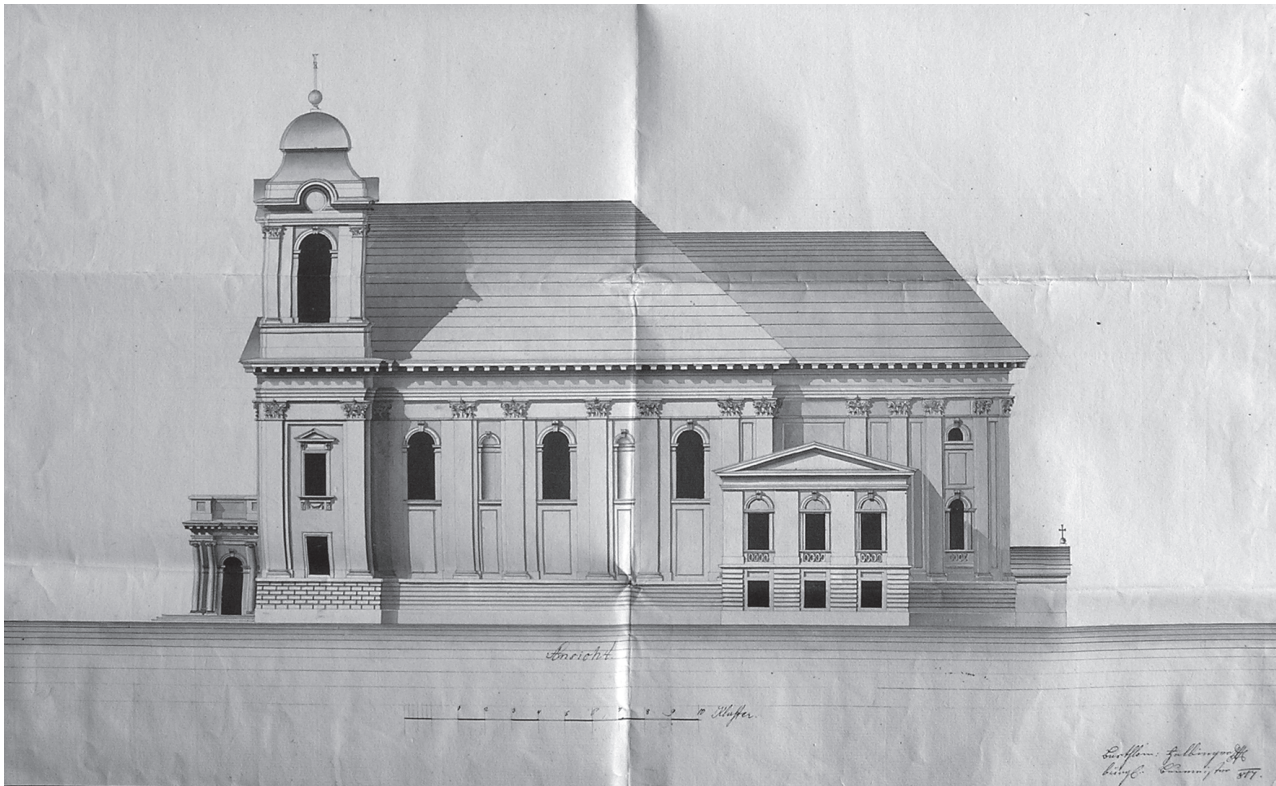
nutku korišten u svim dijelovima Habsburške Monarhije, a osobito u samoj Ugarskoj. Riječ je naime o jednobrodnoj longitudinalnoj *Wandpfeiler* crkvi dubokog svetišta, sa strane kojeg su smještene dvije prostorije za sakristiju. Brod se otvara prema dosta dubokim bočnim kapelama namijenjenim postavljanju pobočnih oltara. Duboko svetište, koje ćemo susresti i na većini ostalih projekata, a i kod većine drugih katedralnih crkava ovog tipa, projektirano je zbog potrebe osiguravanja prostora za kanoničke stolice i biskupsko prijestolje uz glavni oltar.¹⁵

Emanuel Fischer von Erlach, Glavno pročelje katedrale u Temišvaru, http://www.isj.tm.edu.ro/olimp/arte/finale/frasee_html_m5d9d23ef.jpg (gledano 25. 9. 2007.) / Emanuel Fischer von Erlach, Main facade of Temišvar Cathedral, http://www.isj.tm.edu.ro/olimp/arte/finale/frasee_html_m5d9d23ef.jpg (viewed 25. 9. 2007.)

Za Krtičinina nasljednika, biskupa Mandića nastala su najmanje dva projekta za katedralu. O prvom, iz 1806. godine, govore nam samo izvori, dok je drugi, iz 1814. godine, sačuvan, no zato ne postoje arhivski spisi koje bi povezali s njim. Raniji projekt spominje biskup Mirko Raffay u svojem dopisu na Ugarsku dvorsku kancelariju¹⁶ u kojem je istaknuo kako je Mandić, neposredno nakon stupanja na čelo Đakovačke biskupije, 7. rujna 1806. godine dobio sve potrebne projekte za gradnju nove prvostolnice.¹⁷ Iako se ne može isključiti mogućnost kako su stariji, ranije spo-

menuti projekti sačuvani u Hrvatskom državnom arhivu, upravo ovi iz 1806. godine, oblikovna analiza njihovih stilskih karakteristika ipak navodi na zaključak kako su nastali u ranijem, Krtičinom vremenu. Drugi sačuvani projekt iz istog arhiva sigurno je međutim iz Mandićeva doba. Iako ni on nije potpisan, na crtežu je sačuvana datacija u 1814. godinu (u središnjoj zoni pročelja, iznad niše postavljene nad glavnim portalom). Kako je biskup Mandić u to vrijeme već počeo sakupljati materijal za gradnju svoje nove prvostolnice, paliti kreč i peći opeku,¹⁸ sigurno je kako je

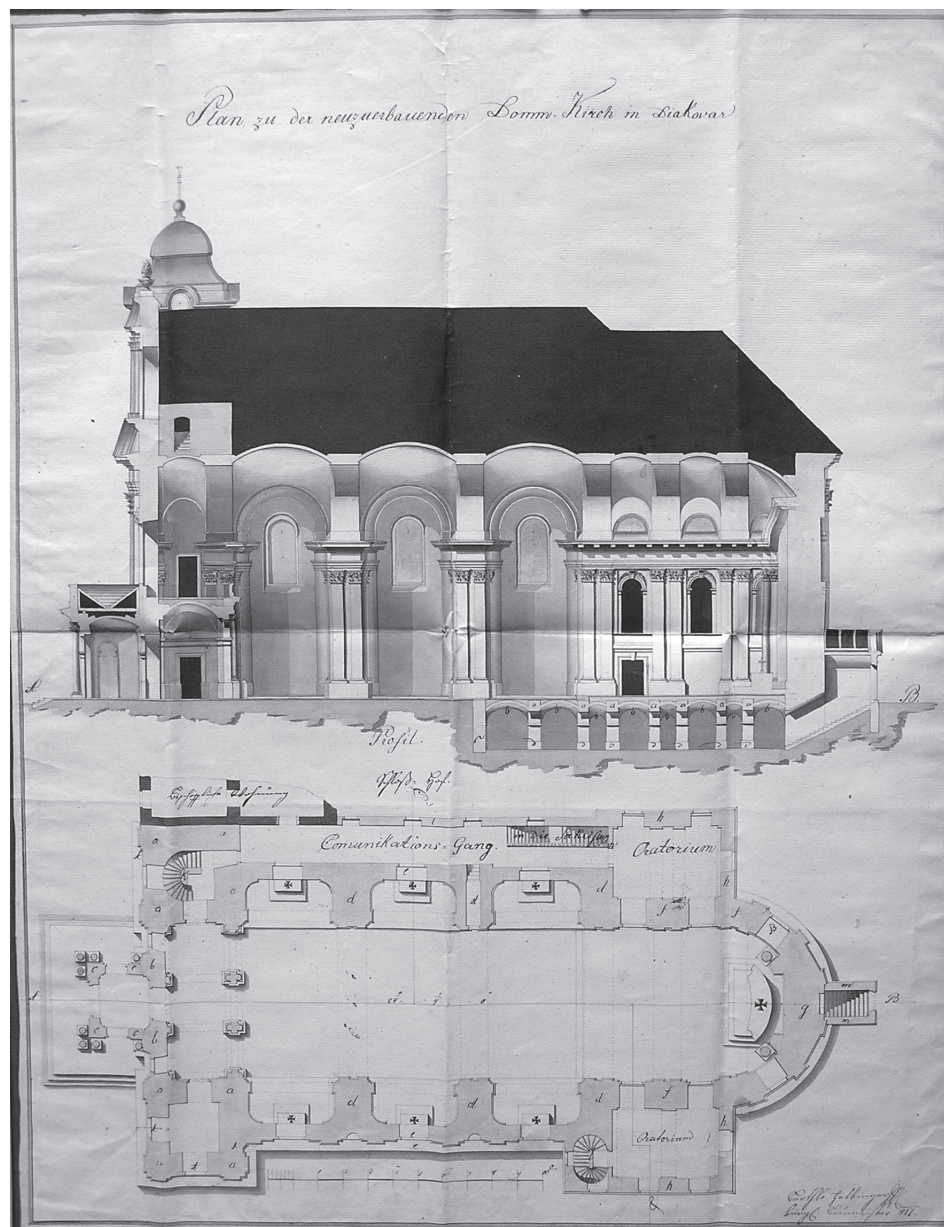
Bartol Felbinger, Projekt za bočno pročelje đakovačke katedrale, 1817. g., DAĐ / Bartol Felbinger, Project for the side facade of Đakovo Cathedral, 1817, DAĐ

upravo prema ovom, drugom sačuvanom projektu namjeravao graditi novu crkvu, vjerojatno nezadovoljan arhitektonskim rješenjima starijih projekata.

Projekt iz 1814. godine bar u rješenju pročelja prikazuje (a jedino je crtež za pročelje i sačuvan) neusporedivo bogatije i zanimljivije rješenje.¹⁹ Rješenje koje je nepoznati arhitekt primijenio pri njegovoj izradi jasni je pokazatelj koliko su snažne transformacije oblikovnog jezika prisutne u okviru baroknog klasicizma, kao i to da promjene u arhitekturi nisu jednosmjerne, da ne govore o jednostavnom putu od baroka prema sve čistijem klasicizmu, već da ovisi o autoru projekta, njegovoj starosti, obrazovanju i prostoru iz kojeg dolazi, te, nesumnjivo, i o željama naručitelja. Osnovno ustrojstvo pročelja u usporedbi s ranijom situacijom ostaje isto – glavno pročelje omeđuju dva tornja između kojih je postavljena atika. U svim ostalim elementima autor ovog projekta posve je samostalan. Plastičnost rješenja donje etaže pročelja, sa snažno izbačenim punim stupovima, s konkavno-konveksnim uvlačenjem portala, s atikom na vrhu uokvirenom volutama jasno svjedoči o još vrlo živoj baroknoj tradiciji. U detaljima, međutim, posve prevladava klasicistička oblikovna retorika: puni stupovi i pilastri na pročelju jednostavni su toskanski, na njima

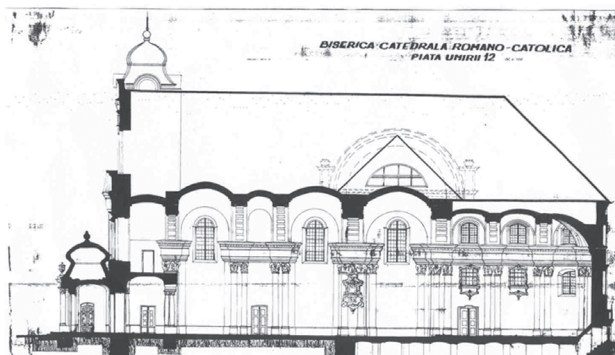
počiva dorsko gređe sastavljeno od triglifa i praznih polja metopa; pravokutna polja ispod niša na glavnom pročelju raščlanjuje motiv ovješene girlande; uvučeni dio u kojem je postavljen glavni portal uokviren je motivom kolutova, vrlo čestim ne samo na pročeljima građevina već i u arhitekturi oltara tog vremena.²⁰ Pehari koji stoje na zaključnom gređu uz baze tornjeva, suhoća raščlambe okvira prozora, strogi korintski kapiteli pilastara na vrhu zvonika, kao i činjenica da su zvonici trebali biti završeni jednostavnim piramidama, a ne baroknom kapom, kao u prethodnom projektu, jasno svjedoči o potpunoj prevlasti klasicizma nad barokom u arhitektonskoj ornamentici.

Kao i u prethodnom slučaju, ni ovaj projekt nije potpisan, te se ne može doznati tko ga je izradio; međutim, datacija u 1814. godinu pomaže u pronalaženju istodobnih slično riješenih građevina. I doista četiri godine ranije podignuta je u Pančevu pravoslavna Uspenska crkva,²¹ koja je svojim oblikovnim rješenjem toliko srodna s ovim projektom za đakovačku katedralu da se s potpunim pravom može pretpostaviti da je riječ o djelu istog arhitekta, odnosno inženjera. Donji dio glavnog pročelja đakovačke katedrale po projektu iz 1814. g. mogao bi se nazvati »toskanskom« verzijom istog dijela »korintskog« pročelja Uspenske

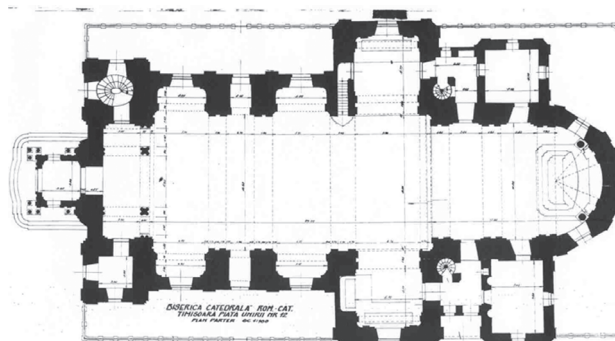

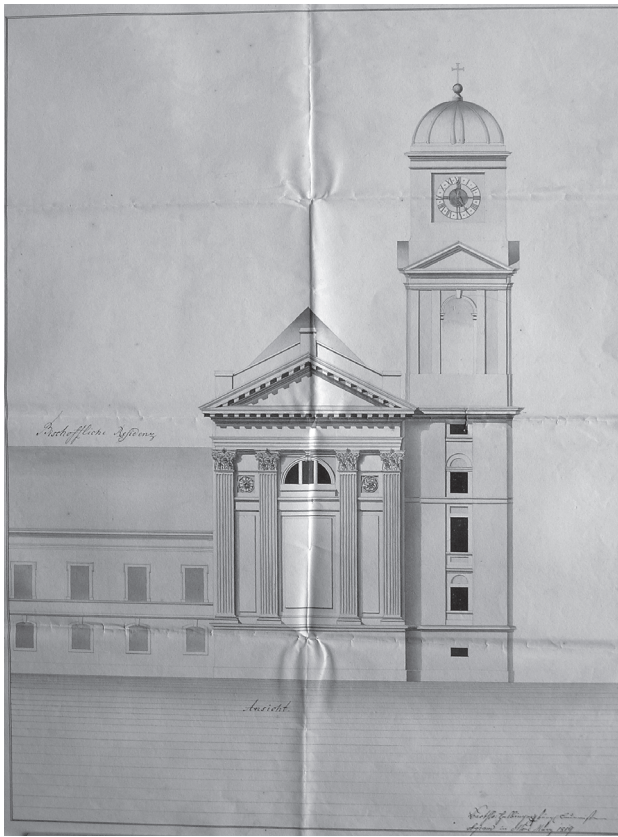
Bartol Felbinger, Uzdužni presjek i tlocrt đakovačke katedrale prema projektu iz 1817, DAĐ / Bartol Felbinger, Longitudinal section and ground plan of Đakovo Cathedral after the project of 1817, DAĐ

Emanuel Fischer von Erlach, Presjek katedrale u Temišvaru, Volkmann, n. dj., str. 517b / Emanuel Fischer von Erlach, Section of Temisvar Cathedral, Volkmann, op. cit., 517b

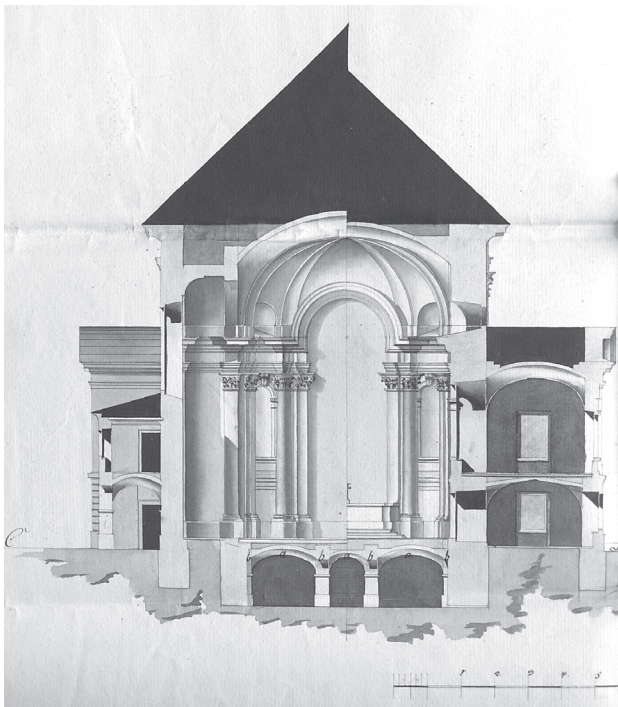
Emanuel Fischer von Erlach, Tlocrt katedrale u Temišvaru, Volkmann, n. dj., str. 517a / Emanuel Fischer von Erlach, Ground plan of Temisvar Cathedral, Volkmann, op. cit., 517a

Bartol Felbinger, Projekt za začelje đakovačke katedrale, 1819. g., DAĐ / Bartol Felbinger, Project for the chevet of Đakovo Cathedral, 1819, DAĐ

Bartol Felbinger, Poprečni presjek đakovačke katedrale prema projektu iz 1817. g., DAĐ / Bartol Felbinger, Transverse section of Đakovo Cathedral after the project of 1817, DAĐ

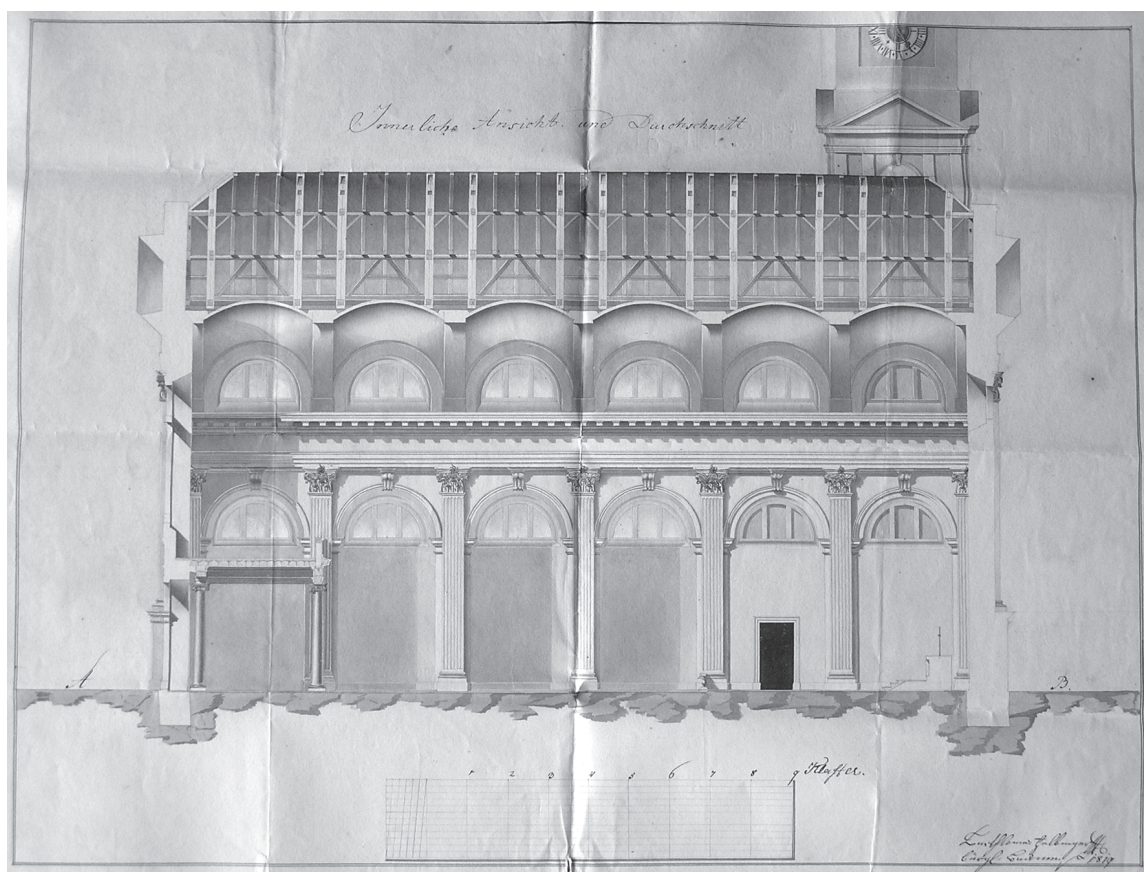
pančevačke crkve. Brojni elementi zajednički ovim dvama projektima: dijagonalno postavljene puni stupovi na uglovi- ma tornjeva, visoki sokl na kojima počivaju, uvlačenje zone portala koja je onda dodatno konveksno ovalno isturena, pa čak i takvi detalji kao što je specifično riješena zdepa- sta atika na vrhu središnjeg dijela pročelja, potprozornici s ovješanim girlandama, prozori i u donjem dijelu pročelja i na vrhu zvonika (koji su po svojoj arhitektonskoj plastici gotovo istovjetni onima na vrhu projektiranih zvonika đa- kovačke katedrale) potvrđuju ovu atribuciju.

Projekti Bartola Felbingera za đakovačku katedralu, 1817, 1819.

Mandićev nasljednik, biskup Mirko (Emerik) Karlo Raffay (1816–1830) nedugo po stupanju na čelo Đakovač- ke biskupije ponovno je inicirao gradnju nove stolne crkve. Odbacio je pri tome sve dotad nastale projekte i naručio izradu novih, od mladog zagrebačkog arhitekta Bartola Fel- bingera. Rođen u Chebu u Češkoj 1785. godine, Felbinger je arhitektonska znanja stekao kroz praksu, radom kao zidar- ski pomoćnik kod bečkoga graditelja Franza Wipplingera 1803–1809. g., a potom se preselio u Zagreb i tu otvorio samostalni graditeljski »obrt«. ²² Projekti koje je radio za Raffaya i za Đakovačku biskupiju među najstarijim su po- znatim njegovim radovima uopće. Biskup Raffay ga je čini se jako cijenio jer mu je povjerio izradu dva posve različita projekta za đakovačku katedralu (1817. i 1819. g.), kao i na- dogradnju tamošnjeg Franjevačkog samostana adaptiranog u sjemenište. ²³

O Felbingerovu projektu za izgradnju đakovačke kate- drale iz 1817. godine, do sada se dosta pisalo, ²⁴ tako da je riječ o jedinom projektu za ovu građevinu iz prve polovi- ne 19. stoljeća, koji je dosadašnja literatura bar djelomično obradila. Većina je ranijih autora ispravno primijetila kako se Felbingerov nacrt znatno oslanja na temišvarsku kate- dralu Emanuela Fischera von Erlacha. ²⁵ Sličnosti su toliko velike da je posve moguće kako je biskup Raffay tražio od Felbingera da se čvrsto drži modela temišvarske katedralne crkve.

Ustrojstvo glavnog pročelja đakovačke prvostolnice prema projektu iz 1817. g. identično je u odnosu na njezin glavni predložak – dva niska tornja omeđuju pročelje s boč- ne strane, dok je u sredini postavljen polukružno završen zabat omeđen volutama. Paralele su nevjerojatno brojne: gotovo su identični oblici kapa tornjeva, način raščlambe zabata s volutama na bočnim stranama, polukružnim zavr- šetkom na vrhu i velikim lučnim prozorom u sredini, pa čak i donji dijelovi pročelja raščlanjeni pilastrima, a zaključeni

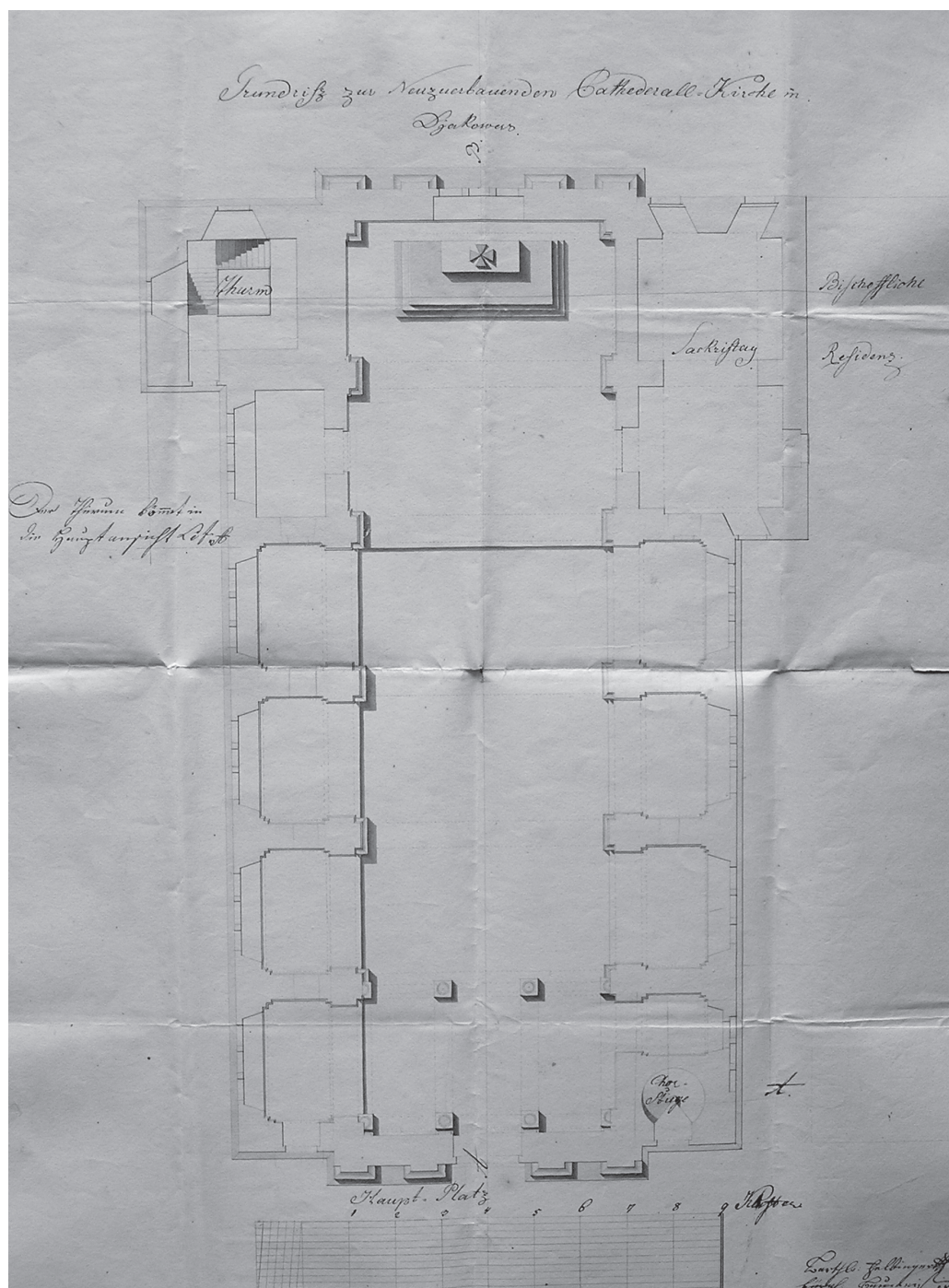
Bartol Felbinger, Uzdužni presjek đakovačke katedrale prema projektu iz 1819. g., DAĐ / Bartol Felbinger, Longitudinal section of Đakovo Cathedral after the project of 1819, DAĐ

trokutastim zabatom u središtu. Identično je riješeno čak i istureno predvorje s glavnim portalom, samo je Felbinger izostavio na svom projektu za Đakovo kupolastu kapu koja se susreće na predvorju temišvarске crkve. Prostorno ustrojstvo i temišvarске katedrale i projekta za đakovačku katedralu oslanja se na tip *Wandpfeiler* crkve i razlikuje se u osnovi samo po tome što prva ima transept, zbog kojeg se raščlamba pobočnih pročelja Felbingerova projekta osamostaljuje nešto više od svojega glavnog predloška. Na bočnim su pročeljima đakovačke katedrale na vanjske površine *Wandpfeilera* trebali biti postavljeni između prozora parovi pilastara između kojih bi stajale niše, dok se u Temišvaru na istim mjestima nalaze samo jednostavni pilastri.

U elevaciji crkve u unutrašnjosti, paralele su ponovno nevjerojatno brojne. Doduše, one se mogu pripisati i općenitim karakteristikama ovog tipa građevina. *Wandpfeilere* u unutrašnjosti u oba primjera raščlanjuju pilastri na kojima počivaju snažno istaknuti odsječci vijenaca. Bočni zidovi svetišta podijeljeni su u tri zone – prizemnu s vratima koja

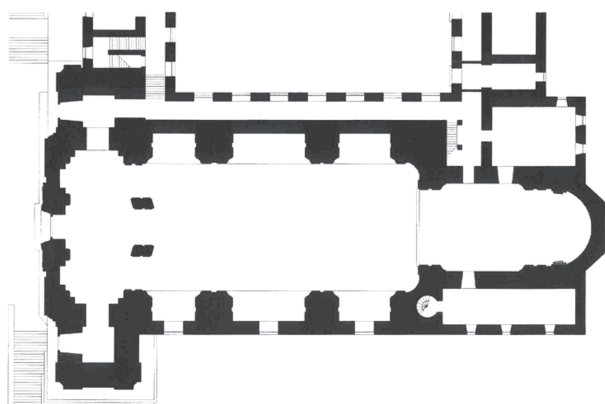
vode u sakristiju, središnju u kojoj su dva otvora oratorija postavljenog iznad sakristije, te istaknuti vijenac, i gornju u kojoj su trebali stajati maleni prozori, koji bi omogućavali da i svetište bude dobro osvijetljeno. I položaj kripe i ulaz u nju izvana, iza glavne apside, na Felbingerovu projektu ponavlja situaciju iz Temišvara. Kako i u rješenju sakristije đakovačke katedrale u odnosu na situaciju u Temišvaru postoje sličnosti, a kako ta struktura nije bila predviđena na prvotnom Erlachovu projektu²⁶ moguće je da je Felbinger vjerojatno vidio i samu, izvedenu, građevinu.

Nije poznato zašto ovaj projekt nije realiziran, no pretpostaviti je da je glavni razlog odustajanja bio nedostatak sredstava za gradnju tako velike i reprezentativne građevine. Nepune dvije godine nakon izrade prvog projekta za đakovačku katedralu, biskup Raffay je Felbingeru povjerio izradu novog projekta, koji je završen već u ožujku 1819. g.,²⁷ a koji je do sada ostao posve nepoznat u stručnoj literaturi, iako upravo o njemu, a ne o prvom projektu iz 1817. g., govori Milko Cepelić, opisujući u Strossmayerovoj biografiji Raffayeva nastojanja oko gradnje katedrale.²⁸

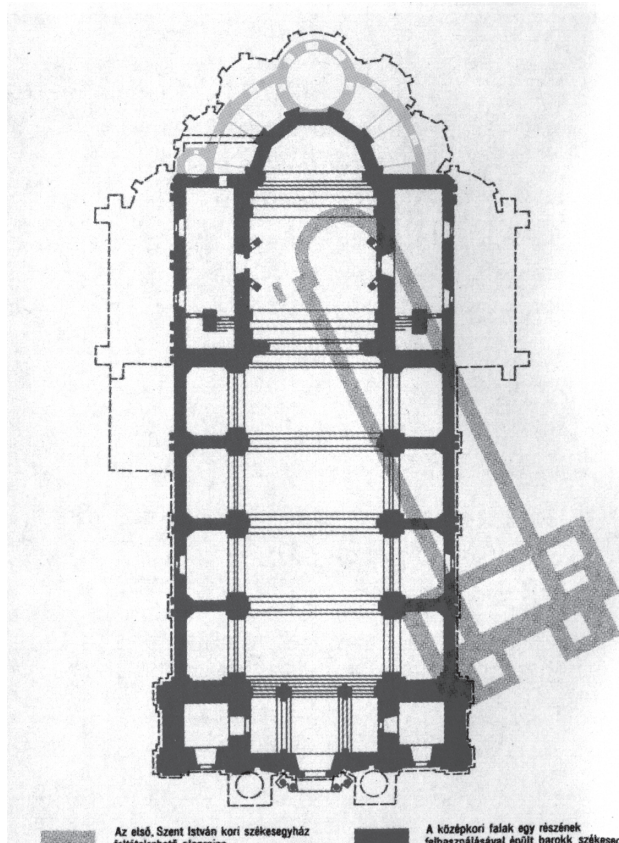
Stilsko rješenje koje je na svojem drugom projektu za Đakovo ovaj arhitekt primijenio, potpuno se razlikuje od prvotnoga. Felbinger se sada neusporedivo više oslanjao na suvremena zbivanja u arhitekturi, odnosno na onodobni klasicizam, u kojem nema više tako mnogo baroknih primjesa kao ranije. Od originalnih deset listova projekta²⁹ danas se moglo pronaći samo tri – začelje, tlocrt i uzdužni presjek crkve, no i oni su dovoljni za stilsku analizu. Začelje je riješeno strogo klasicistički s četiri kanelirana korintska

pilastra iznad kojih je trokutasti zabat raščlanjen istaknutim konzolama. Novo rješenje za zvonik osobito je zanimljivo usporediti s ranijim projektom. Mjesto rustikalnog sokla, visokih pilastara i bogato razvedene kape, Felbinger je sada posegnuo za prilično suhim, jednostavnim rješenjem s minimaliziranom arhitektonskom dekoracijom. Zanimljivo je kako gotovo identičan vrh zvonika kakav je na projektu iz 1819. g. predviđao Felbinger za đakovačku katedralu, s malom pravilnom kupolom na kvadratičnom postolju sa

Tlocrt crkve Maria Radna, Rumunjski Banat, 1756–1782. g.; Volkman, n. dj., str. 525 / Ground plan of Maria Radna, Romanian Banat, 1756-82; Volkman, op. cit., 525.

Andreas Mayerhoffer, Tlocrt katedrale u Kaloči, 1735–1754. g., *** A Kalocsai főszékesegyház / Andreas Mayerhoffer, Ground plan of Kalocsa Cathedral, 1735. - 1754., *** A Kalocsai főszékesegyház

Lijevo gore / Up left:
Bartol Felbinger, Tlocrt đakovačke katedrale prema projektu iz 1819. g., DAĐ / Bartol Felbinger, Ground plan of Đakovo Cathedral after the project of 1817, 1819, DAĐ

satom, ima đakovačka župna crkva svetog Jurja pa je posve moguće da je njezinu obnovu dvadesetih godina (u kojoj je dobila današnje klasicističko pročelje), izvršio upravo ovaj arhitekt. Rješenje zvonika đakovačke katedrale prema projektu iz 1819. g. uspoređuje Cepelić sa starim zvonikom zagrebačke katedrale,³⁰ iako stanovite sličnosti postoje, riječ je ipak nesumnjivo u puno većoj mjeri o oslanjanju na onodobna klasicistička rješenja.

Kako je i ovaj put Felbinger projektirao longitudinalnu *Wandpfeiler* crkvu dubokog svetišta, arhitektonska raščlamba unutrašnjosti u osnovnim je crtama slična s prethodnim projektom. U detaljima, međutim, i tu se zamjećuje neusporedivo snažnije oslanjanje na onodobnu klasicističku arhitekturu – jednake one kanelirane korintске pilastre, te vijence s konzolama koje smo mogli vidjeti na stražnjem pročelju, susrećemo i u unutrašnjosti. Dok su prema prvom projektu prozori u brodu crkve trebali biti visoki i završeni polukružnim lukom, a u svetištu mali polukružni, na projektu iz 1819. g. u cijeloj su crkvi predviđeni polukružni trodijelni tzv. termalni prozori, još jedan znak potpunog oslanjanja na klasicistički oblikovni rječnik.

Drugi Felbingerov projekt dvjema svojim karakteristikama pokazuje bitna odstupanja u cijeloj povijesti naručivanja projekata za đakovačku katedralu – predviđenim mjestom gdje se katedrala trebala izgraditi, te brojem tornjeva. Svi su ostali projekti, naime (koliko je za sada poznato), predviđali podizanje nove stolne crkve sa sjeverne strane biskupskog dvora. Na listu projekta iz 1819. g., koji prikazuje stražnje pročelje katedrale vidi se dvorišno pročelje biskupskog dvora, što jasno pokazuje da se njime predviđala gradnja nove stolne crkve na južnoj strani sklopa, na mjestu gdje se danas nalazi krilo dvora koje je početkom dvadesetih godina 19. stoljeća sagradio biskup Raffay. Jednako tako, svi su i raniji i kasniji projekti predviđali podizanje katedrale s dva tornja na glavnom pročelju, dok ovaj iz 1819. predviđa gradnju samo jednog i to sa svetišne strane buduće crkve. Glavni razlog odustajanja od dvotornjanskog pročelja prema drugom projektu nesumnjivo je nastojanje da se uštedi što je više moguće sredstava zbog čega se zasigurno paralelno odustalo i od zidanja kriptе.

Ni ovaj projekt naposljetku neće biti realiziran. Kraljevska ugarska dvorska kancelarija, koja je u tom vremenu nadzirala gradnje sakralnih građevina na području Slavonije i Hrvatske, poslala ga je bečkom Hofbaurathu na prosudbu. Projekt i troškovnik koji je bio vezan uz njega *Hofbaurath* je ocijenio kao necjelovit. Istaknuto je pri tome kako nije precizirano za koliko se vjernika i svećenstva ova crkva gradi, kao i to da prema projektu nije vidljivo u ka-

kvoj će okolini stajati.³¹ Zanimljivo je kako je projekt pro-sudio jedan od tada najznačajnijih bečkih arhitekata, Peter (Pietro) von Nobile, ključni čovjek austrijskog klasicizma i profesor na Akademiji kod kojeg se obrazovao i budući arhitekt đakovačke katedrale, Karl Rösner.

Zbog spomenutih manjkavosti projekt je odbačen, što je izazvalo prirodno nezadovoljstvo i arhitekta Felbingera³² i biskupa Raffaya. Dvorska je kancelarija nedugo potom naručila u Beču izradu još jednog projekta za đakovačku katedralu. Kako Cepelić navodi, izrada je povjerena bečkom *Hofbauratu*³³ kojem ne navodi ime, a koji ga završava već 1821. godine. S obzirom na nepreciznosti koje redovito postoje u Cepelićevim opisima, s rezervom se može uzeti njegova karakterizacija rješenja katedrale prema *Hofbaurathovom* projektu, prema kojemu je ona trebala biti građevina niskih tornjeva poput kakve sinagoge s polukružnim prozorima i golim zidovima te bi sličila gotovo na kakvo skladište.³⁴ Opis je utoliko točan što je nesumnjivo riječ o nacrtu koji je u stilskom rješenju otišao još dalje u redukciji dekoracije u odnosu na Felbingerov iz 1819. godine. Bečki se projekt, međutim, nije svidio Raffayu koji je zbog nemogućnosti da realizira onakvu građevinu kakvu je on htio posve odustao od podizanja katedrale, a skupljeni građevni materijal upotrijebio je za podizanje novog krila dvora.³⁵

Zanimljivo je kako je u vodiču kroz znamenitosti Habsburške Monarhije iz tridesetih godina 19. stoljeća, navedeno da se u Đakovu nalazi lijepa velika nova crkva, što govori o tome kako se u Beču, čini se, mislilo da je katedrala ipak sagrađena.³⁶ Tadašnji biskup Kuković, Strossmayerov prethodnik namjeravao ju je podići, i to po bečkom planu iz 1821. g., pa je stoga povjerio svojem inženjeru Karlu Czanku 1835. godine izradu novog troškownika.³⁷ No projekt ipak nije nikada realiziran, što zbog Kukovićeve neodlučnosti, što zbog početka revolucije 1848. godine.

Projekti za đakovačku katedralu u kontekstu baroknog klasicizma

U povijesti sakralne arhitekture Hrvatske, a može se reći i Habsburške Monarhije, pa i cijele Srednje Europe projekti za đakovačku katedralu zauzimaju istaknuto mjesto, ponajprije zahvaljujući tomu što se kroz njih zrcali oblikovni razvoj stila koji obično nazivamo baroknim klasicizmom. Riječ je, kako mu samo ime govori, o hibridnom stilskom izrazu koji u sebi zadržava niz, u sakralnom graditeljstvu 18. stoljeća ukorijenjenih baroknih obrazaca, ponajprije u smislu prostornog ustrojstva građevina i osnovne kompozicije glavnog i bočnih pročelja, koji se onda kombiniraju s elementima suvremenijih, klasicističkih strujanja u arhitek-

16. Andreas Mayerhoffer, Glavno pročelje katedrale u Kaloči, 1735–1754. g., www.templom.hu / Andreas Mayerhoffer, Main facade of Kalocsa Cathedral, 1735. - 1754., www.templom.hu

turi, najuočljivijih na razini površinskog ornamenta.

Barokni klasicizam će dominirati arhitekturom, osobito sakralnom, krajnjeg juga Habsburške Monarhije tijekom cijele prve polovine 19. stoljeća,³⁸ u isto vrijeme dok je u sjevernim dijelovima ove države, a osobito u glavnim gradskim središtima, u Beču, Pragu ili Budimpešti, prevladavao ortodoksni klasicizam gotovo istog tipa kao i u ostatku Europe. Razlike u arhitekturi sjevera i juga mogu se najjasnije uočiti ako se kompariraju projekti za đakovačku katedralu sa stolnim crkvama u Granu (Esztergomu) ili Egeru, a potom i u Budimpešti, gdje se, nakon pobjede Monarhije u napoleonskim ratovima, počinju podizati veličanstvene klasicističke paladijansko-wrenovske katedrale centralnog tipa kao izraz sve jačeg mađarskog nacionalnog samopouzdanja.

Teško je objasniti tako dugo preživljavanje baroknih elemenata u sakralnoj (pa i javnoj, te stambenoj) arhitekturi prve polovine 19. stoljeća na jugu Monarhije.³⁹ Kao jedno od objašnjenja možda bi se mogla navesti sveopća primjena baroka kao stila u graditeljstvu. Ostataka ranijih epoha

na područjima oslobođenim od Turaka bilo je vrlo malo, a na nekim ih mjestima gotovo uopće nije ni bilo (npr. u Bačkoj, Slavoniji). Gotovo svi su zidani crkveni objekti na tom području bili barokni, a ako su eventualno i bili stariji (srednjovjekovni ili iz turskih vremena), barokizacijom im je bilo znatno promijenjeno lice. Predodžba crkve kakvu je tada moglo imati lokalno stanovništvo oslanjala se dakle samo na barokne obrasce, pa nije ni čudo da su oni pokazali toliku žilavost.

Dugo preživljavanje baroknog klasicizma nesumnjivo se može promatrati i iz perspektive periferije i za nju karakterističnog kasnijeg reagiranja na nove stilske pravce. Stilski su noviteti na područje juga Monarhije stizali doista sa zakašnjenjem i često su zahvaćali arhitekturu doslovno samo površinski.⁴⁰ Ipak, bilo bi nepravедno zbivanja u arhitekturi juga Monarhije promatrati isključivo iz perspektive zakašnjele recepcije »suvremenih stilova« i anakronističkog vječnog produživanja baroka, budući da je ona u jednakoj mjeri odraz velike stilske raznorodnosti europske arhitekture prve polovine 19. stoljeća. Osobito je sakralno graditeljstvo ovog vremena obilježeno mnoštvom različitih stilskih pristupa, što poradi nastavljanja nekih ranijih tradicija i tendencija, a što poradi kronološki neujednačene recepcije klasicizma, *Rundbogenstila*, neogotike i drugih stilova.⁴¹ Svaki od ovih stilskih izraza nastao je kao rezultat kombinacije postojećih lokalnih tradicija u koje se uključuju elementni oblikovnog jezika stilova koji su u tom trenutku bili »popularni«. U Francuskoj su tako prevladavale gradnje koje karakterizira svojevrstni spoj ranokršćanske bazilike i gotičke crkve s raščlambom potpuno proisteklom iz klasicističke tradicije,⁴² u Münchenu su podizane građevine koje u sebi kombiniraju bazilikalni tip gradnji s romanikom i renesansom, dok se na jugu Monarhije barokna tradicija križala s novim klasicističkim elementima. Paralelno sa svim ovim tendencijama provlači se naravno i čisto klasicistička struja, koja u antičkom i renesansnom graditeljstvu crpi direktne uzore za svoje gradnje.

Iako je u prvim desetljećima 19. stoljeća dominirao klasicizam, a kako se približavamo njegovoj sredini sve više neogotika i *Rundbogenstil*, jednog jedinstvenog pravca u tom vremenu očito nije bilo. Barokni klasicizam kakav je na južnom rubu Monarhije prevladavao bio je očito samo jedna od brojnih mogućih paradigmi. Na kraju valja još nadodati kako raščlanjenost građevina, bogatstvo dekoracije, veća ili manja oslonjenost na barokne, odnosno klasicističke predloške često nije toliko ovisila o različitosti stilskih pristupa, koliko je bila uvjetovana ekonomskim mogućnostima zajednice koja je tu crkvu podizala, te o sposobnostima, starosti ili obrazovanju arhitekta koji ju je

projektirao.

Dva su osnovna elementa koja sačuvane projekte za đakovačku katedralu iz prve polovine 19. stoljeća posve uklapaju u kontekst južnougarskog baroknog klasicizma – njihovo prostorno ustrojstvo, te rješenje glavnog pročelja.

Prostorna koncepcija triju projekata za đakovačku katedralu od kojih su nam sačuvani tlocrti, onoga iz Krtičina vremena te Felbingerovih iz 1817. i 1819. g. vrlo je slična. Kako je već napomenuto, riječ je o tipu *Wandpfeiler* crkve sa širokim glavnim brodom i pobočnim kapelama. Starija je literatura isticala kako prostorno ustrojstvo Felbingerovog projekta iz 1819. potječe iz prototipa ranobaroknih crkava, isusovačke *Il Gesu* u Rimu.⁴³ Međutim, nije riječ o neposrednom vraćanju na spomenutu rimsku crkvu već o oslanjanju na ustaljene obrasce primjenjivane u tom trenutku za sve reprezentativnije gradske župne, hodočasničke ili katedralne crkve na području južnih dijelova Monarhije. Ovi su se obrasci oblikovali uglavnom u prvoj polovini 18. stoljeća, kada se ranobarokni tip crkve s kapelama između *Wandpfeilera* (realiziran u nas na primjerima zagrebačke isusovačke, te varaždinske isusovačke i franjevačke crkve u 17. stoljeću) transformirao tako što su prostori kapela znatno prošireni, što je omogućilo postavljanje oltara na unutrašnju stranu vanjskog zida⁴⁴ i prozora iznad njih.⁴⁵ Nije teško protumačiti raširenost takve prostorne koncepcije – ona omogućuje gradnju bogato osvijetljenih crkava u koje stane i mnogo ljudi i mnogo oltara, a tehnički nije osobito zahtjevnja za izvedbu. Raširenosti ovog tipa građevine pridonijeli su ponajprije isusovci, gradeći *Wandpfeiler* crkve u gotovo svim mjestima na području Južne Ugarske i Slavonije u kojima su utemeljili samostane u 18. stoljeću, pa tako i u okolici Đakova, u Osijeku (Sveti Mihovil u Tvrđi, poslije 1725. g.)⁴⁶ i Pečuhu. Većina drugih redova, poput franjevaca, vrlo je brzo preuzela ovaj model. Veliku je ulogu u raširenosti tipa *Wandpfeiler* crkava nesumnjivo odigrala i katedralna crkva u Temišvaru (1736–1773. g.). Kao djelo Emanuela Fischera von Erlacha, bila je bez ikakve sumnje najreprezentativnija sakralna gradnja podignuta na južnim područjima Monarhije sredinom 18. stoljeća.⁴⁷ Ne smije se zaboraviti kako je Temišvar u to vrijeme bio značajna utvrda, štapsko mjesto, u kojem je djelovao niz graditelja i inženjera koji su podjednako radili i za vojsku, i za crkvu, i za civile. Razumljivo je da je središnja crkva mjesta u kojem su živjeli utjecala na njihovo stvaralaštvo. S druge strane ne treba zanemariti ni utjecaj, osobito u slučaju Đakova, još jedne *Wandpfeiler* katedrale – stolne crkve u Kaloči, podignute 1735–1754. prema projektima tada najcjenjenijeg ugarskog graditelja Andreasa Mayerhoffera,⁴⁸ koja je kao nadbiskupsko središte imala velik utjecaj upravo na po-

dručju Južne Ugarske, kojem je gravitiralo i Đakovo.

Obje spomenute katedrale kao i većina isusovačkih crkava osim prostornog ustrojstva imale su još jednu zajedničku osobinu – pročelje s dva tornja i visokim zabatom između njih. Zahvaljujući njihovoj utjecaju, ali i praktičnosti rješenja, jednobrodna longitudinalna crkva pokrivena svodovima s kapelama na bočnim stranama razdvojenim *Wandpfeilerima*, s dva tornja na pročelju značila je neku vrstu standarda primjenjivanog nebrojeno puta od početka 18. stoljeća u podizanju reprezentativnijih crkava i katedrala. Navedeni projekti za đakovačku katedralu nisu dakle iznimke. Brojne slične crkve podignute su u 18. i tijekom cijele prve polovine 19. stoljeća na širokom prostoru južne Ugarske i Hrvatske. Treba osobito istaći katedralu S. Treime u Blažu (Blaj, Rumunjska), podignutu prema projektima Giovannija Martinellija, 1749–1835. godine,⁴⁹ rimokatoličku crkvu u Oradei (Aradu), izvedenu 1750–1779. prema projektima austrijskog arhitekta Fraza Antona Hillebranda,⁵⁰ zatim župne i parohijalne crkve u Subotici, Somboru, Sentomašu, Pančevu (Vojvodina), Mariji Radnoj (Rumunjska), itd.

BILJEŠKE

1 Tada se službeno ova dijeceza zvala Bosanskom ili Đakovačkom i srijemskom biskupijom.

2 U slučaju Iloka zapravo barokizirali srednjovjekovnu crkvu.

3 Stariji od ova dva Felbingerova projekt pronašli su i publicirali raniji istraživači, o čemu će u nastavku teksta biti više riječi.

4 Riječ je o projektu nastalom za biskupa Mandića 1806. (Hrvatski državni arhiv /dalje HDA/, Fond br. 14, Ugarski palatin, Hrvatsko-slavonski spisi, Mikrofilm br. Z-972, Kutija 1–2, spis br. 135; registraturni br. 569–1818, dopis biskupa Emericusa Carolusa Raffaya iz Đakova od 5. maja 1818. godine), te projektu bečkog Hofbaurata iz 1821; M. CEPELIĆ, M. PAVIĆ, *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i srijemski*, God. 1850–1900, Zagreb, 1900–1904, str. 327.

5 CEPELIĆ, PAVIĆ, n. dj., str. 327.; J. J. STROSSMAYER, *Stolna crkva u Đakovu*, 1874, str. 206 (prema T. SMIČIKLAS, *Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera; I. Izabrani njegovi spisi: govori, rasprave i okružnice*, Zagreb, 1906, str. 206), M. CEPELIĆ, *Stolna crkva đakovačka*, Đakovo, 1915, str. 7, 18; J. VANCAŠ, N. MAŠIĆ, *Stolna crkva u Đakovu*, Prag, 1900, str. 13.

6 Govoreći o biskupu Krtici Nikola Andrić tako ističe: *Šta više, bio je odlučio zidati novu crkvu, osnovu stvorio te pripravo već i novce za zidanje. Ali ga od tog nauma odvratilo silni ratovi, koji su carevinom potresali, a onda i glasovi, koji su se raznosili, da će se biskupska stolica prenijeti u Osijek.* – NIKOLA ANDRIĆ, *Prigodni spisi o Strossmayerovim prethodnicima, Spomen cvijeće iz hrvatskih i slovenskih dubrava*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1900, str. 171.

7 CEPELIĆ, PAVIĆ, n. dj., str. 327.

8 Iako se ne može odbaciti ni mogućnost kako je riječ o prvoj seriji projekata koje je od Ugarskog namjesničkog vijeća dobio njegov nasljednik biskup Mandić.

9 HDA, Fond br. 904, Zbirka planova, Inv. br. 40., Đakovo.

10 HDA, Fond br. 904, Zbirka planova, Inv. br. 40., Đakovo, Opis projekta za đakovačku katedralu.

11 Točnije 1772–1777. *** *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji*, Biskupska konferencija Jugoslavije, Zagreb, 1975., str. 160

12 HDA Fond br. 904., Zbirka planova, Inv. br. 40., Đakovo, Opis projekta za đakovačku katedralu

13 Istodobno, svi ovi elementi upućuju na rani nastanak projekta te je velika mogućnost, kako je već spomenuto, da je riječ o radu iz 18. stoljeća, iako se opet ne može isključiti ni mogućnost da ga je izradio neki stari projektant.

14 HDA Fond br. 904, Zbirka planova, Inv. br. 40, Đakovo, Opis projekta za đakovačku katedralu.

15 I opis iz HDA napominje da je upravo stoga potrebno duboko svetište.

16 HDA, Fond br. 14, UP, Mikrofilm br. Z–972, Kutija 1–2, spis br. 135; Na spisu je broj 569–1818, dopis biskupa Emericusa Carolusa Raffaya iz Đakova od 5. maja 1818. godine u pogledu gradnje stolne crkve.

17 Dobio ih je od Ugarske dvorske kancelarije.

18 CEPELIĆ, PAVIĆ, n. dj., str. 327.; CEPELIĆ, n. dj., str. 18.

19 Kao i prethodni, i ovaj se nalazi u zbirci projekata Hrvatskog državnog arhiva.

20 Najčešće je postavljen kao motiv koji uokviruje oltarne pale.

21 M. JOVANOVIĆ, *Srpsko crkveno graditeljstvo i slikarstvo novijeg doba*, Beograd – Kragujevac, 1987, str. 46.

22 L. DOBRONIĆ, *Bartol Felbinger i zagrebački graditelji njegova doba*, Zagreb, 1971, str. 69; D. JURMAN-KARAMAN, *Bartolomej Felbinger (1785-1871), zagrebački klasicistički graditelj*, u: »Bulletin Razreda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti«, br 1 (55 i 56), Zagreb, 1984/85, str. 15.

23 Za Felbingerov projekt za nadogradnju sjemeništa u Đakovu do sada se nije znalo. Projekt je potpisan, no djelomično je oštećen, tako da se ne može ustanoviti u kojoj je godini nastao, no nesumnjivo je riječ o kraju drugog ili početku trećeg desetljeća 19. stoljeća. Dijecezanski arhiv Đakovo (dalje DAĐ), Rasuti spisi

24 A. SCHNEIDER, *Klassizistischer Geist in Zagrebs Stadtbild: Bartol Felbinger*, »Croatia«, Zagreb, 1943/44, str. 33. Schneider spominje projekt kao izgubljen, kasnije je međutim pronađen.; DOBRONIĆ, n. dj., str. 79–80; Đ. CVITANOVIĆ, *Prilog valorizaciji radova B. Felbingera*, u: »Bulletin JAZU«, 2 (50), Zagreb, 1980, str. 55–70; D. JURMAN-KARAMAN, n. dj.

25 STROSSMAYER, n. dj., str. 206; VANCAŠ, MAŠIĆ, n. dj., str. 13. U osnovi oni ne govore o tome kako se upravo Felbingerov projekt oslanja na temišvarsku katedralu, već jedan od projekata, no nesumnjivo misle upravo na ovaj. Lelja Dobronić pak (DOBRONIĆ, n. dj., str. 79.) prema Cepelićevom pogrešnom navodu (CEPELIĆ, PAVIĆ, n. dj., str. 327) ističe kako se crkva oslanja na katedralu u Kaloči.

- 26 S. VOLKMANN, *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, Arbeit zur Erlangung des Grades eines Doktor phil. an der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg Philosophisch-Historische Fakultät, Kunsthistorisches Institut, Heidelberg, 2001, str. 516–517.
- 27 Na projektu za stražnje pročelje uz Felbingerov potpis stoji i datacija u 1819. godinu.
- 28 Cepelić ga pogrešno datira u 1820. godinu. CEPELIĆ, PAVIĆ, n. dj., str. 327.
- 29 U komentaru na projekte i troškovnik sastavljen uz njih bečki Hofbaurath navodi kako je dobio deset listova, DAĐ, prijepis dopisa Hofbauratha Nobilea na Kraljevsku ugarsku dvorsku kancelariju br. 1328/592–1820, Beč, 12. 12. 1820.
- 30 CEPELIĆ, PAVIĆ, n. dj., str. 327.
- 31 DAĐ, prijepis dopisa Hofbauratha Nobilea na Kraljevsku ugarsku dvorsku kancelariju br. 1328/592 – 1820, Beč, 12. 12. 1820.
- 32 DAĐ, Felbinger Raffayu, 16. 5. 1821.
- 33 Moguće je čak da je taj posao dobio na izvedbu Nobile. Projekt nažalost nije sačuvan.
- 34 CEPELIĆ, PAVIĆ, n. dj., str. 327.
- 35 Isto.
- 36 Tako FRANZ TSCHISCHKA (*Kunst und Alterthum in dem österreichischem Kaiserstaate*, Wien, 1836, str. 301.) navodi za Đakovo: Diakovár, Markt. Die schöne neue Cathedralkirche des katholischen Bisthumes von Bosnien.
- 37 CEPELIĆ, PAVIĆ, n. dj., str. 327–328; CEPELIĆ, n. dj., str. 19. Već na samom početku Kukovićeve biskupovanja istaknuta je njegova želja za podizanjem nove katedralne crkve: »Antun Jozip Cerkvu zida sverh Ternavske planine;/ Pripun Jozip (misli se na Kukovića, o. a.) Biskup novi duha Boxje istine,/ Zidat hoche nove Cerkvu poley svoje Stolice; A. Filipović, Dan radostni i veseli zabilixit pismom kada ... Jozip Kukovich, biskup stolne bosanske ili đjakovacske i srimske zakonito ujedinjene cerkve ... na pristolje iste svoje cerkve dojde«, Osijek, 1834, bez paginacije.
- 38 Pa čak i duže, kako pokazuju brojni primjeri župnih crkava upravo s područja Đakovačke biskupije (Nuštarska s početka šezdesetih ili Indijska s početka sedamdesetih godina 19. stoljeća, a stilski su slični i projekti Matije Antolca te Károlya Benka za restauraciju crkve u Mariji Bistrici, O. MARUŠEVSKI, *Iso Krš-njavi kao graditelj*, Zagreb, 1986, str. 125.
- 39 Barok je u prvoj polovini 19. stoljeća na jugu Monarhije kudikamo zastupljeniji negoli u drugim dijelovima ne samo Europe nego i iste zemlje.
- 40 Paralele bi se pri tom mogle povući i s događajima u južnoameričkoj arhitekturi, gdje su također neka od najznačajnijih djela baroka stvorena na samom kraju 18. i početkom 19. stoljeća.
- 41 O stilskoj raznolikosti arhitekture prve polovine 19. stoljeća i »borbi stilova« više u: D. DOLGNER, *Historismus, Deutsche Baukunst 1815-1900*, Leipzig, 1991, str. 13-61.
- 42 O tome u: J. GERSTNER, *Studien zur Rezeption der 'Altchristlichen Bauart' in Kirchen der deutschen Romantik*, Inaugural Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität zu München, 1990, str.
- 13.
- 43 DOBRONIĆ, n. dj., str. 79–81; Dobronić ističe: »Felbinger u jedinom svom planu za sakralni objekt nije predstavnik srednjoevropskog kasnog klasicizma, već sljedbenik talijanskih ranoklasicističkih težnja«. – Felbinger se međutim nastavlja upravo na onodobni srednjoevropski barokni klasicizam.
- 44 A ne više nužno samo na Wandpfeilere, odnosno zidove koji su odjeljivali jednu kapelu od druge.
- 45 V. MARKOVIĆ, *Arhitektura u Hrvatskoj*, Hrvatska i Europa, Barok i prosvjetiteljstvo, kultura, znanost, umjetnost, Zagreb, 2003, str. 604–605.
- 46 Isto.
- 47 V. DRĂGUT, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1976, natuknica Timișoara, str. 298; VOLKMANN, n. dj., str. 222–254.
- 48 *** A Kalocsai főszékesegyház, az olasz barokk csodaja, Kalocsa, bez paginacije, bez datuma izdavanja publikacije. Riječ je o vodiču kroz katedralu u Kaloči.
- 49 DRĂGUT, n. dj., natuknica Blaj, str. 58.
- 50 Isto, natuknica Oradea, str. 219.

*Summary**Dragan Damjanović**Projects for Đakovo Cathedral from the End of the 18th and the beginning of the 19th Century*

Đakovo Cathedral is one of the most significant buildings of historicism in Croatia. It replaced an earlier rather small cathedral, a Baroque adaptation of a the remains of a medieval church. (early 18th ct.). It is less known that before the plans made by Rösner and Schmidt for the present-day building (1866. – 1882), a whole series of stylistically interesting designs was proposed. Between the end of the 18th and the middle of the 19th century. Although none of them was carried out, they offer an interesting insight into the history of Central European religious architecture of the period.

The first attempt was made under the Bishop Franjo Matija Krtica (1773.–1805.), who commissioned a project which could be probably identified with the one in State Archives of Croatia (figs. 1–3). It was made around 1800, and it is typical of the late Central European Baroque with small touches of Classicism. Krtica's successor, Bishop Antun Mandić (1805–1815) abandoned the project and commissioned a new one. The first one, from 1806, was provided by the Hungarian Court Chancery; but it did not seem to have met the Bishop's wishes, so he ordered another project in 1814. This provided for a sumptuous baroque-classicist building. Mandić embarked on preparation of building material but he died in 1815. His successor, Mirko (Emerik) Karlo Raffay (1816.–1830.) followed the lead of his predecessors. He was determined to build the new cathedral, but he rejected the earlier projects, and ordered new ones. He entrusted the project to the Zagreb architect, Bartol Felbinger. Felbinger's first design for the cathedral dates from 1817, and provides for a representative two tower Wandpfeiler crkve with a crypt. Both in spatial conception and detail of composition this design closely follows the Cathedral of Temišvar (1736.–1773.) by Emanuel Fischer von Erlach. Only in some details of the architectural composition which bear a stronger classicist flavor did Felbinger depart from his model. Just two years later, in 1819, Felbinger offered another design, the reasons for which remain unclear. Possibly, the first project was too costly. It is interesting that the two proposals by the same architect are very different. In terms of space, it is still a Wandpfeiler church, but architectural organization of the 1819 design is truly classicist, and closer to the contemporary European developments. The project was, however, rejected by the Viennese Hofbaurat, the well-known architect Peter von Nobile, primarily because of an incomplete expense account. The Hungarian Court Chancery and the Viennese Hofbaurath would try to impose their own new design on Bishop Raffay in 1821, but the latter would refuse it. Thus the building was postponed until the election of Bishop Josip Juraj Strossmayer.